

UOT 811.411.21

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ QEYRİ-ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Xədicə HƏBİBOVA,

*AMEA-nın Şərqişünaslıq İnstitutunun
“Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsinin
kiçik elmi işçisi
habibovaxedice@yahoo.com*

Xülasə. Ərəb dili söz ehtiyatı baxımından çox zəngindir. Ərəb dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin böyük hissəsi onun özünə məxsusdur. Bununla yanaşı, sənayenin, elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar başqa dillərə məxsus yüzlərcə söz ərəb dilinə daxil olmuşdur. Bu sözlərin çox hissəsi ərəb dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq qəliblərə salınmış və müərrəb (ərəbcələşmiş) sözlər adlanmışdır. Ərəbcələşmiş sözlər ərəblər tərəfindən qəbul edilmiş – tam olaraq – ərəbcə hesab edilir. Həmin sözlər İslama qədər artıq ərəblər tərəfindən geniş istifadə edilirdi. Bunun ən önəmli sübutu cahiliyyə dövrü ərəb şairlərinin şeirlərində də öz əksini tapmasıdır. Ərəb ədəbi dilində qeyri-ərəb sözlərin varlığı ilə əlaqədar dəlillərdən biri də məşhur dilçilərdən gələn rəvayətlərdir. Dilçi alimlər hər hansı bir alınma sözün kökü və mənasını təsbit etmək üçün yerli və ya xarici, müsəlman və ya qeyri-müsəlman olmalarından asılı olmayaraq, təraddüd etdikləri alınma sözlər haqqında məlumat almış, onların fikirlərini doğru hesab etmişlər.

AÇAR SÖZLƏR: ərəb dili, qeyri-ərəb mənşəli sözlər, ərəbcələşmiş sözlər, cahiliyyə şeiri, dilçi alimlər.

Хадиджа Габибова

СЛОВА НЕАРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме. Словарный запас арабского языка очень богат. Большинство слов, вошедших в словарный запас арабского языка имеют именно арабские корни. В то же время благодаря развитию промышленности, науки, техники и культуры в арабский язык вошли сотни слов, принадлежащих другим языкам. Большинство этих слов были сформированы по грамматическим правилам арабского языка и получили название муарраб (арабизированных) слов. Таким образом, арабизированные слова считаются полностью арабскими, принятыми арабами. Эти слова широко использовались арабами до ислама. Важнейшим доказательством этого является то, что это отражено в стихах арабских поэтов периода джахилийи. Одним из свидетельств существования неарабских слов в арабском литературном языке являются рассказы известных лингвистов. Чтобы определить корень и значение любого заимствованного слова, лингвисты, независимо от того, местные они или иностранные, мусульмане или немусульмане, получали дополнительную информацию о словах в которых они сомневались и считали её правильной.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: арабский язык, слова неарабского происхождения, арабизированные слова, джахилийская поэзия, лингвисты.

Khadija Habibova

NON-ARABIC ORIGIN WORDS IN ARABIC LITERARY

Summary. *The Arabic language is very rich in terms of vocabulary. Most of the words included in its vocabulary are of the Arabic origin. At the same time, due to the development of industry, science, technology and culture, hundreds of words belonging to other languages entered into the Arabic language. Most of these words were formed according to the grammatical rules of the Arabic language and were called muarrab (Arabized) words. Thus, Arabized words are considered to be completely Arabic, adopted by the Arabs. These words were widely used by Arabs before Islam. The most important proof of this is that it is reflected in the verses of the Arab poets of the Jahiliyyah period. One of the evidence for the existence of non-Arabic words in the Arabic literary language is the stories of famous linguists. In order to determine the root and meaning of any loan word, linguists, whether local or foreign, Muslim or non-Muslim, received information about loanwords that they hesitated and considered correct their opinion.*

KEYWORDS: *Arabic language, words of non-Arabic origin, Arabized words, Jahiliyyah poetry, linguists.*

Giriş. Bəşər yaranandan bəri insanların neçə dildə danışdığını tam müəyyən etmək mümkün deyildir. Hazırda dünya əhalisinin 5000-10000 arası dildə danışdığı qeyd edilir. 2005-ci ilin statistik məlumatına əsasən isə dünya əhalisi 6,912 canlı dildən istifadə edir [1, s.7].

Dil nədir? Necə əmələ gəlmişdir? Bu kimi suallar ilk görünüşdə çox asan görünsə də, lap qədimdən insanların diqqətini cəlb etmiş, onları tarix boyu düşündürmüşdür.

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir, duyğu və düşüncələri birbaşa və ya dolaylı yolla çatdırmaq üçün bir vasitədir. Dilin tədqiqi zamanı dilçilik sahəsində müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Bəzi tədqiqatçılar dili bioloji (A.Şleyxer), bəziləri psixoloji (alman dilçisi H.Şteyental və rus dilçisi A.Potebnya), bəziləri isə fizioloji hadisə kimi qələmə vermişlər. Azərbaycan dilçisi A.Babayev dilin ictimai hadisə olduğunu bildirir [2, s.163-165]. İbn Cinni isə dilə belə tərif vermişdir: “Dil hər millətin məqsədlərini anladığı səslərdir” [3, I, s.14].

İnsanların dilə tələbatı qidaya, havaya, yuxuya olan tələbatla eyniləşdirilir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dilə tələbat da artır. Dilin zərurətdən, yəni birgə fəaliyyət göstərmək tələbatından yarandığı fikrini alman dilçisi Wilhelm Humbolt öz əsərlərində sübut etməyə çalışmışdır. O, yazırdı: “Dilin ilkin mənbəyi bizim üçün əlçatmaz bir sirdir. Dil, şübhəsiz, insandan yaranmışdır. İnsan yalnız dilin sayəsində insandır. Dil insanların dünyagörüşünün yaranması üçün zəruridir. Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir” [4, s.39].

Sözlərin etimoloji mənbəyinə əsasən, dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlər iki qrupa ayrılır: dilin öz sözləri və digər dillərlə əlaqədən alınan sözlər. Alınma sözlər istənilən dilə iki yolla daxil olur: birbaşa və dolaylı (vasitəli) yolla. “Birbaşa yolla alınan sözlər” dedikdə tarixi proseslərin gedişatı fonunda iki dilin bir-birinə təsiri nəticəsində bir dildən digərinə birbaşa keçmiş sözlər nəzərdə tutulur. Dolaylı və ya vasitəli yolla alınan sözlər bir dilin digər dillə birbaşa əlaqəsi nəticəsində deyil, başqa dil vasitəsilə keçir [5, s.12].

Xarici sözlər dilin leksik tərkibinə birdən keçmir. Onlar müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir.

Dil canlı bir ünsürdür və təbiəti etibarilə mütəmadi olaraq dəyişən, qonşu dil və mədəniyyətlərdən təsirlənən, onlara təsir edən, daim hərəkətdə olan bir məfhumdur. Bütün

dünya millətləri hər zaman bir-birinin dillərinə təsir etmişlər. Bu təsir etmə nəticəsində bir dil digərindən söz almış və ya başqa bir dilə sözlər vermişdir. Ərəb dili də ümumi axından geri qalmamış, başqa dillərə xeyli söz vermiş, həmçinin özü də digər dillərdən təsirlənmişdir.

1. Ərəb dilində qeyri-ərəb sözlərin mövcudluğu məsələsi.

Məlumdur ki, ərəb dili söz ehtiyatı baxımından çox zəngindir. Bu hal ərəblərin zəkası, təbiət şərtləri və illərin təcrübəsi ilə mümkün olmuşdur. Ərəb dilində sadə məsdərlərdən yüzlərcə söz törəmişdir. Dəvəyə, qılınca və ata həddindən artıq ad verilmişdir. Oxşar sözlərin çoxluğu ərəb ləhcələrinin qarışması, sami dillərindən və digər qonşu millətlərin dillərindən bəzi sözlərin alınması ilə əlaqədardır [6, s.37].

Ərəb dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin böyük hissəsi onun özünə məxsusdur. Lakin ərəb dilinin söz ehtiyatı yalnız onun özünə məxsus sözlərlə məhdudlaşmış qalmır. Bu dilə sənayenin, elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar başqa dillərə məxsus yüzlərcə söz daxil olmuşdur. Bu sözlərin çox hissəsi ərəb dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq qəliblərə salınmış və müərrəb (ərəbcələşmiş) sözlər adlanmışdır. Lakin alındığı dildə istifadə olunan şəkildə dilin lüğət fonduna daxil edilən sözlər də az deyil. Məsələn: جيولوجيا (geologiya), انيميا (anemiya), امپراطور (imperator) və s.

İslamın yayılması ilə ərəb dilinin bir çox başqa dillərə təsiri artmışdır. Bu təsiri latın dilinin hazırkı Avropa dillərinə təsirinə bənzətmək mümkündür. Ərəb dilinin ən çox təsir etdiyi dil fars dilidir. Belə ki, fars dilindəki elmi sözlərin çoxu ərəb dilindən alınmadır.

Ərəb dilinin ən çox təsir etdiyi dillər aşağıdakılardır (yəni, sözlərinin 30%-indən çoxu ərəb dilindən alınmadır): fars, kəşmir, puştun, tacik, türk, kürd, ibri, ispan, somali, urdu və s. Bu dillərdən bəziləri yazıda hələ də ərəb əlifbasından istifadə edirlər. Bunlar: fars, urdu, kəşmir, tacik, puştun, Şərqi Türkiyə və kürd dilləridir.

Ərəb sözlərinin bəziləri bir çox Avropa dilinə də daxil edilmişdir. Alman, ingilis, ispan, fransız dilindən nümunələrlə bu fikrimizi əsaslandırmaq. Məsələn, ingilis dilində işlənən ərəbcə sözlərin çoxu Qərbi tacirlərinin Şərqdən gətirdikləri maddə və əşya adlarıdır. Bunlar arasında şəkər (qənd), coffee (qəhvə), orange (portağal), lemon (limon) kimi qida məhsullarının adları vardır. Bütün bunlar əslində ərəbcə isimlərdir. Bunlara əşya adları da əlavə edə bilərik. Məsələn, mat (həsir), maltress (uzun mindər), cotton (pambıq) və s. [7, s.2].

Ərəb dili başqa dillərə təsir etdiyi kimi, təbii olaraq, özü də başqa dillərdən təsirlənmiş və digər dillərdən bir çox söz alaraq ərəbcələşdirmişdir. Bəs ərəbcələşdirmə nədir? Ərəb dilinə daxil olan, onun leksik-fonetik qanunlarına tabe olan və öz ilkin formasını itirmiş sözlərə العرب (ərəbləşmiş) sözlər deyilir [8, s.3]. Yəni ərəbcələşdirmə sözlərin başqa dillərdən alındığı kimi ərəb dilinə daxil edilməsi demək deyil. Ərəbcələşdirmə, hər hansı bir dildən alınan sözün ərəb dilinə məxsus olan qəliblərdən birinə salınması və bu vəznə daxil edildikdən sonra ərəbcə olmasıdır [9, s.191].

Ərəbcələşmiş sözlər, ərəblər tərəfindən qəbul edilmiş – tam olaraq – ərəbcə hesab edilir. Həmin sözlər İslama qədər artıq ərəblər tərəfindən geniş istifadə edilirdi. Bunun ən önəmli dəlili İbn Abbasın “Şeir ərəbin divanıdır. Allahın endirdiyi Quranın bir sözünü başa düşmədiyimiz vaxt ərəbin divanına müraciət edir, mənanı orada axtarıq” [10, I, s.14; 11, I, s.255] sözü ilə əhəmiyyət verdiyi cahiliyyə dövrü ərəb şairlərinin şeirlərində də öz əksini tapmasıdır. İmruul Qeys, Ləbid kimi şairlər öz yaradıcılıqlarında alınma sözlərdən istifadə edir və bu cür ərəbcələşmiş sözləri sırf ərəb dilinə aid sözlər kimi qəbul edirdilər. Məsələn, İmruul Qeys öz müəlləqəsində rum dilində ayna mənasını ifadə edən (السجنجل) sözünü işlətməmişdir:

مهففة بيضاء غير مفاضة
ترائبها مصقولة كالسججل

“O sevgilinin dərisi ağ, əti möhkəm və yumşaqdır. Qarnı böyük və sallanmış deyil. Boynu və sinəsi isə ayna kimi parlaqdır” [12, s.25].

Belə qeyri-ərəb mənşəli sözlərdən İmruul Qeys çox istifadə etmişdir. Lakin tək-cə İmruul Qeys deyil, cahiliyyə dövrünün bir çox məşhur şairi İran və rumlularla yaxın əlaqələr səbəbi ilə xarici sözlərə müraciət etmişlər. Məsələn, Tarafa öz müəlləqəsində belə deyir:

كقنطرة الرومي اقسام ربه
لنكتنفن حتى تشاد بقرمد

“(Dəvəm) Rumlulardan birinin möhkəm etmək və hər tərəfini kərpiclərlə qüvvətləndirmək üçün and içdiyi körpü kimidir” [12, s.19].

Ləbid də öz müəlləqəsində farsca söz istifadə edərək belə deyir:

وتضيء في وجه الظلام منيرة
كجمانة البحري سل نظامها

“Gecənin əvvəlindəki parıltı incilərin və ya gümüşdən düzəldilmiş muncuqların düzülüşü pozulub ora-bura getmələrinə və dağılmalarına bənzəyirdi” [12, s.50].

Görkəmli ərəb şairi Həssan bin Sabit belə deyir:

من خمر بيسان تخيرتها
دريافة توشك فتى العظام

“Beysən şərabından seçdim onu, bir şərab ki, az qala sümükləri zəiflədir”.

Yenə bu məşhur şairin başqa bir şeirində keçir:

وإن ثوابه الله كل موحد
جنان من الفردوس فيها بخلد

“Allahın hər müvəhhidə verəcəyi mükafat içində əbədi qalacaq Cənnət bağçalarıdır”.

Ərəb şairi Aşanın da şeirlərinə diqqət yetirsək, onun fars və başqa dillərdən nə qədər təsirləndiyini görürük. Məsələn:

قد علمت فارس و حمير وال
أعراب بالدست أيكم نزلا

“İranlılar, himyərlilər və bədəvi ərəblər səhraya hansınızın endiyini bildi” [12, s.114].

Ərəb şeirində bu cür nümunələr çoxdur. Göründüyü kimi, ərəblər ərəbcələşmiş sözləri tam mənası ilə öz sözləri kimi qəbul etmişdilər.

Ərəb ədəbi dilində qeyri-ərəb sözlərin varlığı ilə əlaqədar dəlillərdən biri də məşhur dilçilərdən gələn rəvayətlərdir. Dilçi alimlər hər hansı bir alınma sözün kökü və mənasını təsbit etmək üçün yerli və ya xarici, müsəlman və ya qeyri-müsəlman olmalarından asılı olmayaraq, tərəddüd etdikləri alınma sözlər haqqında məlumat almış, onların fikirlərini doğru hesab etmişlər. Məsələn, Əbu Əli əl-Farisinin (377/987) əl-Əsməidən (216/831) nəql etdiyinə görə, əl-Əsməi rumca yaxşı danışan kölə bir qadından سجالط (yağış) sözünün rum dilindəki qarşılığını soruşmuş, o da sözün əsl variantının سجالط olduğunu və “Sicillatus” kimi tələffüz edildiyini demişdir [13, s.114].

Hər hansı bir sözün qeyri-ərəb mənşəli olduğu dəqiq olsa da, onun hansı dildən ərəb dilinə daxil olduğunu təsbit etmək o qədər də asan deyil. Çünki ərəblər İslamdan əvvəl qısa və uzun müddətli dövlətlər quran və fərqli dillərdə danışan dövlətlərlə əvvəlcə qonşu, sonra isə həmin dövlətlərin varisi olmuşdular. Hər millət daha sonrakılara öz mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən, dillərindən nə isə qoyaraq tarixdən silinmişlər. Beləliklə, hansı sözün hansı dila

və ya millətə məxsus olduğunu təyin etmək olduqca çətinləşmişdir. Bu çətinlik dilçilər tərəfindən bəzən bir sözün birdən çox dilə aid edilməsindən də aydın görünür. Dilçilər, xüsusilə sami dillərə aid olan sözlərin əslini təyin etməkdə tərəddüd etmişlər və çox vaxt da səhvə yol vermişlər. Digər tərəfdən, süryanicə sözləri xüsusilə yunan dili ilə qarışdırmışlar. Lakin öz dövrlərindəki məhdud imkanlara baxmayaraq, qədim dilçilərin bu sahədəki cəhdlərini təqdir etmək lazımdır.

Günümüzdə bu sahədəki məlumatların genişlənməsi, ünsiyyət vasitələrinin çoxalması, müqayisəli dilçilik sahəsində görülən işlər sayəsində ərəb dilindəki qeyri-ərəb mənşəli sözlərlə əlaqəli daha doğru qənaətlərə gəlmək mümkündür.

Ərəb ədəbi dilindəki qeyri-ərəb mənşəli sözləri (bu sözlər başqa ərəb qəbilələrinin dilindən keçən və ya başqa əcnəbi dillərdən alınan sözlər ola bilər) təsbit etmək məqsədilə atılan ilk addımlar VII əsrin birinci yarısına qədər uzanır. Bu dövrdən etibarən məhəlli ləhcələrdən, qohum və ya başqa dillərdən Qurana və ədəbi dilə keçmiş olan sözlər üzərində ciddi şəkildə dayanılmış, bu mövzuda müxtəlif fikirlər meydana gəlmiş və bəzi alimlər arasında mübahisələr yaranmışdır. Ərəb dilinə daxil olan sözlərin tədqiq edilməsi və onların müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar hələ erkən dövrlərdən bir sıra qiymətli əsərlər yazılmışdır. Bu məqsədlə ərəb dilçiləri ərəb dilinin müxtəlif tərəfləri ilə əlaqədar əsərlər qələmə almaqla yanaşı, “müərrəb” mövzusunda da bugünədək mötəbər mənbə hesab edilən mühüm əsərlər yaratmışlar.

2. Ərəb dilində qeyri-ərəb mənşəli sözlərə dair yazılan əsərlər

Ərəb qrammatika elminin banisi hesab edilən Sibəveyhi (v. 182/798) ilk dəfə özünün “əl-Kitab” əsərində ərəb ədəbi dilinə keçən sözlərə bir bölmə həsr etmiş, müərrəb sözlərlə əlaqədar bir sıra ümumi qaydalardan bəhs etmişdir [14, III, s.234-235, 296-297]. Sibəveyhi qeyri-ərəb mənşəli hesab edilən bəzi sözləri cümlədə də işlətməklə həmin sözlərin hansı xüsusiyyətlər qazandığını nümunələrlə izah etmişdir. Sibəveyhinin verdiyi bu məlumatlar ondan sonra görülməli işlər üçün təməl olmuşdur.

Sibəveyhidən sonra gələn bəzi dilçilər də bu ənənəni davam etdirərək dilə aid yazdıqları əsərlərdə qeyri-ərəb mənşəli sözlərə xüsusi bölmə həsr etmiş və bu mövzu ilə əlaqədar öz fikirlərini irəli sürmüşlər. Onlar qeyri-ərəb mənşəli sözlərin fərqləndirilməsi üçün bəzi prinsiplərlə yanaşı, sözün ərəb dilinə keçərkən istər tələffüzündə, istərsə də sözün kökündə meydana gələn dəyişikliklərdən bəhs etmiş və bunlara aid nümunələr vermişlər.

Əbu Ubeyd əl-Qasım b. Səllam (v. 223/838) “Ğəribu-l-müsənnəf”ində [15, III, s.668-672], əl-Cahiz (v. 255/869) “əl-Bəyan və-t-təbyin”ində [16, I, s.18-20], İbn Quteybə (v. 276/889) “Ədəbu-l-katib” [17, s.497] əsərində qeyri-ərəb mənşəli sözlərə xüsusi bölmə həsr edən müəlliflər arasında ən tanınmışlarıdır. Məsələn, İbn Quteybə adı çəkilən əsərində əl-Əsməi (v. 216/831) və Əbu Ubeydə (v. 210/825) kimi dilçilərdən rəvayətlər nəql etmiş, ərəb dilinə keçən bəzi sözləri toplamış və hansı dillərdən gəldiklərini, dildən-dilə keçərkən hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını göstərmişdir [17, s.495-503].

İbn Quteybədən sonra bu mövzuya xüsusi əhəmiyyət verən İbn Düreyd (v. 321/933) “Cəmhərətu-l-luğə” adlı əsərində əvvəlki dilçilərin qeyd etdikləri sözlərə fars, rum, süryani və digər dillərdən ərəb dilinə keçən çoxlu sözlər əlavə etmişdir. Bundan başqa, o, əvvəlki müəlliflərin qeyri-ərəb hesab etdikləri bəzi sözlərə də etiraz etmişdir. [18, III, s.1322-1327].

İbn Cinninin də (v. 392/1002) “əl-Xasais” əsərində mövzu ilə əlaqədar yazdıqları maraqlıdır. O, sonradan ərəb dilinə daxil olan, tələffüz və qəlib baxımından ərəb dilinin xüsusiyyətlərini götürmüş bütün sözləri alınma yox, sırf ərəbcə sözlər kimi qəbul etmişdir [3, I, s.357-369].

Qeyd etdiyimiz sanballı əsərlərdən başqa, çox qiymətli müstəqil əsərlər də mövcuddur. Həmin əsərlər bir fəsil və ya bölmə olaraq qeyri-ərəb mənşəli sözlərə həsr edilməyib, tamamilə bu mövzunu əhatə edirlər. Bu əsərlər aşağıdakılardır:

1. “Əl-muarrab min əl-kəlami-l-əcəm alə hurufi-l-mucəm”, Əbu Mənsur Məvhub əl-Cəvaliki (v. 540/1145);
  2. “Haşiyətu İbn Bərri ələ-l-muarrab”, Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Bərri (v. 582/1187);
  3. “Ət-Təzyil və-t-təkmil limə ustumilə minə-l-lafzi-d-dəxil”, Cəmalud-din Abdullah ibn Məhəmməd əl-Üzri (v. 820/1417);
  4. “Cəmiu-t-tərib bi-t-təriqi-l-qarib”, Məhəmməd b. Əhməd əl-Əla (v. 918/1512);
  5. “Risalə fi təhqiqi təribi-l-kəlimate-l-əcəmiyyə”, İbn Kamal (v. 940/1533);
  6. “Əl-muarrabatu-r-rəşidiyyə”, Əbdürrəşid ibn Əbdussəbur əl-Hüseyni əl-Mədəni (v. təxminən 1068/1658);
  7. “Şifaul-qəlil fimə fi kəlami-l-arabi minə-d-dəxil”, Şihabəddin Əhməd ibn Məhəmməd əl-Hafaci əl-Misri (v. 1069/1659);
  8. “Nüfuzu-l-lisan va uqudu-l-hisan”, Mustafa Rəmzi (v. 1100/1689);
  9. “Usulu-t-təqrib fi-t-tərib”, Muhyiddin Məhəmməd ibn Mahmud ər-Rumi (v. 1101/1593);
  10. “Qasdus-səbil fimə fil-luğatil-arabiyyəti min əd-dəxil”, Əmin ibn Fəzlullah əl-Muhibbi (v. 1111/1699);
  11. “Əz-zikru-l-muhəlləd fi bəyani-l-ləfzi-l-muvəlləd”, müəllifi bəlli deyil;
  12. “Ət-tirazu-l-müzəhhəb fi-d-dəxili və-l-muərrəb”, Məhəmməd əl-Hələbi (v. 1186/1772).
- Əlbəttə ki, təqdim etdiyimiz əsərlərdən başqa da istər müstəqil əsər, istərsə də məqalələr vardır.

Ərəb dilindəki qeyri-ərəb mənşəli sözlər haqqında yazılan bir qrup əsərlər də vardır ki, bunlar yalnızca hər hansı bir dildən ərəb dilinə daxil edilmiş sözləri əhatə edən əsərlərdir. Məsələn, fars dilindən ərəb dilinə keçən sözlər haqqında yazılan əsərlərin ən dəyərliləri arasında Əddə Şirin “əl-Əlfazu-l-farisiyyətu-l-müərrəbə” əsəri (Beyrut, 1908) ilə Səlahəddin əl-Müncidin cahiliyyə şeirində, Quranda, hədislərdə və Əməvi şeirindəki farsca sözləri topladığı və içində təqribən 320 sözün olduğu “əl-Mufəssəl fi-l-əlfazi-l-farisiyyəti-l-muərrəbə” əsəri (Tehran, 1978) vardır.

Yenə bu əsərlərdən Seyyid Muhəmməd Əli Şüştərinin “Fərhəngə vəjəhay-e Farisi dər zəban-e Ərəbi” əsəri (Tehran, 1374/1968) ilə Mehdi Mühəqqiqin “The problem of persian elements in classical arabic” (Tehran, 1971) əsərinin adını çəkmək olar.

Türk dilindən ərəbcəyə keçən sözlərlə əlaqədar yazılanlar arasında İhsan Siddiq Vəsfinin “əl-Müfrədatu-t-türkiyyə fi luğəti-l-ərəbiyyəti-l-iraqiyyə” (Bağdad 1974), H. Əli Məhfuzun “əl-Əlfazu-t-türkiyyə fi ləhəcati-l-İraqiyyə” (Bağdad 1964) və Məhəmməd bin Əbu Şənəbin “Mots Turks et Persans conservés dans le parler Algerien” (Əlcəzair, 1922) adlı tədqiqatları, həmçinin Ahmet Ateşin “Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme” (Ankara 1965) adlı məqaləsi qeyd oluna bilər.

Süryanicədən ərəbcəyə keçən kəlmələrə aid çalışmalar arasında isə Mar. A. Aframın “əl-Əlfazu-s-süryaniyyə fi-l-məacimi-l-ərəbiyyə” (Hələb 1948) adlı tədqiqatını qeyd edə bilərik [19, s.117].

Nəticə

Dil canlı bir ünsür və təbiəti etibarilə dəyişən, başqa dillərdən və mədəniyyətlərdən təsirlənən, təsir edən daim hərəkətdə olan bir məfhumdur. Bu xüsusiyyət bütün dillər üçün o cümlədən ərəb dili üçün də doğrudur. Ərəb dili və digər dillər arasında sözalma və sözvermə prosesi ilə müşayiət olunan qarşılıqlı təsirlənmə mövcuddur.

Ərəb dilinin başqa dillərə təsirində din faktoru mühüm yerə sahibdir. İslamın yayılması ilə birlikdə qeyri-ərəblər yeni dini qəbul etmiş bu da bir çox dini terminin həmin dillərə keçməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatlar ərəb dilindən ən çox təsirlənən dilin farsca olduğunu göstərir. Kəşmir, puştun, tacik, türk, kürd, ibri, ispan, somali, urdu dilində də çoxlu sayda ərəbcə söz mövcuddur.

Ərəb dili başqa dillərə söz verdiyi qədər başqa dillərdən də söz almışdır. Bu prosesə İslamaqədərki dövrdə də şahid oluruq. Cahiliyyət dövrü ərəb şairləri müəlləqələrində çoxlu sayda qeyri-ərəb mənşəli sözlərdən istifadə ediblər. Son dövrlərdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq başqa dillərdən ərəb dilinə yüzlərcə söz daxil olmuşdur.

Ərəb dilinin başqa dillərdən aldığı “müərrəb” (ərəbcələşmiş) sözlərin əksəriyyəti ərəb dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq qəliblərə salınmışdır. Bununla yanaşı mənəb dildə olduğu şəkildə istifadə olunan sözlər də vardır.

Ərəb ədəbi dilində qeyri-ərəb sözlərin varlığı ilə əlaqədar sübutlara gəldikdə cahiliyyət dövrü şairləri ilə yanaşı dilçi alimlərdən gələn rəvayətlər də mövcuddur. Onlar hər hansı bir alınma sözün kökü və mənasını təsbit etmək üçün kim və hansı dinə mənsub olmasına baxmayaraq insanlardan məlumat toplamış və onların fikirlərinə etibar etmişlər.

Ərəb dilində müərrəb sözlərin varlığı məsələsinə dair orta əsrlərdən etibarən çoxlu sayda əsərlər qələmə alınmışdır. Bu sahədə tədqiqatlar hələ də davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gordon, Raymond. Ethnologue: Languages of the World, 5-th edition. Dallas: 2005.
2. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: 1992.
3. Əbul-Fəth Osman ibn Cinni. Əl-Xasais. Beyrut: 1952.
4. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: 1987.
5. Vəliyeva, Nigar. “Dilçilikdə ədəbi dil problemi və dilin leksik layı” // Filologiya məsələləri, nömrə 3, Bakı, 2012.
6. Boyunağa, A.Yılmaz. Tebliğindən Günümüze İslam Tarihi. Samsun: Akabe Biat Yayınları, 1993.
7. Runciman, S.T. “Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslâmî Tesirler” (çev.: Nüşin Asgarî) // Şarkiyat Mecmuası, İstanbul, 1959, ss. 1-12.
8. Ocaqlı, Qafar. Ərəb dilində “ərəbcələşdirilmiş”, “alınma” və “ yeni mənalı” sözlər, (Magistr işi). Bakı: 2006.
9. Zeyyan, Ahmed el-Hac İbrahim. “Kurani-Kerimde Arapça Oldukları Tartışmalı Kelimeler” (çev.: Dr. Ahmet Bostancı) // Sakarya Universitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/2000.
10. Özek, Ali. “Dirayet Müfessiri İbn Abbas” // M.Ü.İ.F. Dergisi, İstanbul, 1986.
11. Suyuti Cəlaluddin Əbdurrəhman ibn Əbu Bəkr. Əl-İtqan fi Ulumi-l-Quran. Mədinə: 1426 h.
12. Muallakat Yedi Askı (çev.: Şerafettin Yaltkaya). İstanbul: M.E.B. Yay., 1989.
13. Karaaslan, Nasuhi Ünal. Camiut-tarib ve Arapçada Yabancı Kelimeler Meselesi (Türkçe-Arapça). Kahire: 1995.
14. Sibaveyhi Əmr ibn Osman. Əl-Kitab. Qahirə: 1988.
15. Əbu Ubeyd əl-Qasım ibn Səllam. Ğəribu-l-musənnəf. Tunis: 1996.
16. Əl-Cahiz. Əl-Bəyan və-t-təbyin. Beyrut: 1993.
17. Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Müslim ibn Quteybə. Ədəbu-l-katib. Beyrut: 1985.
18. İbn Düreyd. Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əhməd. Cəmhərətü-l-luğa. Beyrut: 1987-1988.
19. Mehmet Yavuz, “Muarreb Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler”, Nüsha, 2001.